

אני חושב משמע אני בוחר?

על הבחירה החופשית וההשגחה הא-לוהית

...ואני אבוא בחיל להתיצבה להתבונן גם כן בחקירה זו, כי אין מעצור לה' להושיע ברב או במעט. רצוני לומר כי הוא החונן לאדם דעת, לא זו שיהיב חכמה לחכימין שהם כבר מרובים בדעה בינה והשכל, אלא אף להמועט בדיעה איש כמוני, אחד המרבה ואחד הממעט ובלבד שיכוון לשמים, והוא יתברך יחנני דעה ובינה והשכל שלא אכשל ח"ו ואמת יהגה חכי.

"שני לוחות הברית", תולדות האדם: בית הבחירה, עמ' קכג.

- א. "הבאתנו במצודה שמת מועקה במתנינו": הצגת הבעיה
- ב. פלוגתא דרבנן – השיטות השונות
  1. "שמו ודעתו אחד": שיטת הרמב"ם
  2. "לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים": ומעל השמים?
  3. שיטת הראב"ד והרס"ג
- ג. דברים המת"שבים על הלב (והשכל)
  1. הידיעה האלוהית והחתול במגפיים: שיטת אור החיים
  2. "הלוא לאלהים פתרנים": שיטת השל"ה
  - ד. "על מקמו יבא בשלום": סיכום הדברים

א. "הבאתנו במצודה שמת מועקה במתנינו": הצגת הבעיה

סוגיית הסתירה בין הבחירה החופשית וההשגחה הא-לוהית נידונה במהלך הדורות ונתנו לה פתרונות שונים. ניתן להכליל ולומר כי רוב מוחלט מהאנשים שאי פעם עסקו בשאלות פילוסופיות-אמוניות נתקלו בשאלה במהלך חיפושם אחר האמת. "איך יש לנו בחירה חופשית אם א-לוהים יודע גם את העתיד?" שאלו ובצדק. אציין כי הצגת השאלה בניסוח

זה אינה מדוייקת ואולי קצת שטחית. על-מנת לענות תשובה נכונה, חשוב תמיד לדייק בהבנת השאלה. אם נדייק בשאלה זו נראה שהיא מתחלקת לשתיים:

1. איך הקב"ה יודע את העתיד לפני שהוא קרה, והרי בכל הנוגע למעשי בני האדם, מעשיהם הינם אירועים שאינם נגזרים באופן דטרמיניסטי מההווה שכן יש להם בחירה חופשית? האינפורמציה (המידע) שבה הקב"ה מחזיק לכאורה כלל לא קיימת לפני ביצוע המעשה? ובמילים אחרות, בהנחה שמידע נוצר לאחר מעשה – כיצד הקב"ה משיג את האינפורמציה לפני שהיא נוצרת?

2. בהנחה שהוא באמת מחזיק באינפורמציה זו – כיצד ייתכן שיש לאדם בחירה חופשית? והרי אם ישנה בחירה חופשית והאדם יבחר בחירה הפוכה מהידוע לקב"ה יוצר מצב אבסורדי בו הקב"ה, לכאורה, חסר ידיעה מסוימת?

אם כן, אנו רואים שבכדי לפתור את השאלה הסבוכה הזאת יש לענות, לכאורה, שתי תשובות ולא אחת. כמו כן, בשאלה זו ישנם שלושה גורמים מעורבים אשר יש לתת עליהם את הדעת: הידיעה (הכוונה לידיעה הקיימת אחרי הבחירה כמובן, ולא להפך), הבחירה והזמן. הדברים יבוארו בהמשך עם הצגת הפתרונות.

אסכם באופן תמציתי מעט מן התשובות העיקריות שנתנו לשאלה זו על-ידי גדולי ההוגים והפוסקים של ימי הביניים ואילך. לאחר מכן אציג את ההסבר שלעניות דעתי מסתדר בכל מובן ושווה לכל נפש. אני מקווה שבעזרתו יתברך אכוון לתשובה הנכונה. כמו כן, ברצוני להביע את תודתי הכנה לרב מיכאל אברהם שליט"א ולרב יהודה יונגסטור שליט"א שעזרו לי ללבן את העניין ולמצוא את דרכי.

ב. פלוגתא דרבנן – השיטות השונות

1. "שמו ודעתו אחד": שיטת הרמב"ם

לדעתי, אין זו יומרה לומר שהתשובה המפורסמת ביותר הינה תשובת הרמב"ם כפי שהיא מופיעה בהלכות תשובה. תשובה זו היוותה בסיס לתשובות שונות כפי שיתבאר:

שמה תאמר: "והלא הקב"ה יודע כל מה שיהיה וקודם שיהיה ידע שזה יהיה צדיק או רשע או לא ידע, אם ידע שהוא יהיה צדיק אי אפשר שלא יהיה צדיק? ואם תאמר שידע שיהיה צדיק ואפשר שיהיה רשע הרי לא ידע הדבר על בוריו?" דע שתשובת שאלה זו ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים וכמה עיקרים גדולים והררים רמים תלויים בה, אבל צריך אתה לידע ולהבין בדבר זה שאני אומר: כבר בארנו בפ' שני מהלכות יסודי התורה שהקב"ה

אינו יודע ידיעה שהיא חוץ ממנו כבני אדם שהם ודעתם שנים, אלא הוא יתעלה שמו ודעתו אחד ואין דעתו של אדם יכולה להשיג דבר זה על בוריו וכשם שאין כח באדם להשיג ולמצוא אמתת הבורא שנאמר כי לא יראני האדם וחי אין כח באדם להשיג ולמצוא דעתו של בורא, הוא שהנביא אמר כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי, וכיון שכן הוא אין בנו כח לידע היאך ידע הקב"ה כל הברואים והמעשים אבל נדע בלא ספק שמעשה האדם ביד האדם ואין הקב"ה מושכו ולא גוזר עליו לעשות כך, ולא מפני קבלת הדת בלבד נודע דבר זה אלא בראיות ברורות מדברי החכמה, ומפני זה נאמר בנבואה שדנין את האדם על מעשיו כפי מעשיו אם טוב ואם רע וזה הוא העיקר שכל דברי הנבואה תלויין בו.

משנה תורה, הלכות תשובה ה, ה

הרמב"ם קבע (בהתאם לשיטת שלילת התארים בה אין אנו יכולים לדעת מיהו או מהו הקב"ה, כי אם לדעת מה הוא לא וע"י כך נבין יותר, למשל מורה נבוכים ח"א נא-נד ואכמ"ל) כי ידיעת הקב"ה אינה כידיעת בשר ודם, אשר לו הידיעה היא דבר חיצוני: "...אלא הוא יתעלה שמו ודעתו אחד ואין דעתו של אדם יכולה להשיג דבר זה על בוריו...". הרמב"ם מציב אותנו בפני שתי הנחות שאין עליהן עוררין: 1. יש בחירה חופשית (הוא מביא גם הוכחות לכך כגון שכר ועונש וכו'). 2. הקב"ה יודע הכל מראש. יישוב הסתירה בין ההנחות: אין אנו יכולים להבין את ידיעת הקב"ה. הרמב"ם במורה נבוכים (ח"ג, כא) מסביר את ההבדל שבין ידיעת האדם לידיעת הקב"ה. ידיעת ה', כך הוא טוען, הינה ידיעת הדברים ממקורם או במילים אחרות – ידיעה אפריורית טהורה. לעומת זאת, ידיעת האדם היא ידיעת הדברים אחר שהם קיימים, מבחוץ – ידיעה אפוסטריורית. לדוגמא: אדם המייצר שעון מתאר אותו בדעתו. הוא מצייר בליבו כיצד ינועו גלגלי השיניים והיכן יהיה כל קפיץ. אין הוא יודע את מיקום הדברים הללו מתוך התבוננות בהם, אלא מיקום הדברים הוא שנקבע על פי ידיעתו. לא כך הדבר בעיני המתבונן. כל אימת שהוא מתעמק יותר במנגנון השעון מתווספות לו ידיעות חדשות. יש להבחין כי תשובתו של הרמב"ם נוגעת רק למושג הידיעה. על עניין זה נרחיב עוד בהמשך.

מבחינת הרמב"ם, זוהי התשובה האולטימטיבית. לשיטתו, כל בעיה בעניינים נשגבים וכבירים כגון אלו, שאין עליה הוכחה מופתית, התשובה הינה – אין אנו יכולים להשיג את התשובה כיון שיש פער בין א-לוהים לאדם. לעניות דעתי, אין הרמב"ם עונה תשובה מלאה לשאלותי. אם ישנה באמת ידיעה שכזו לקב"ה, וזו ידיעה מסוג אחר שאיננו מבינים, אזי באומרנו שלקב"ה "ידיעה" כלשהי אין אנו כי אם ממלמלים מילמולים חסרי כל משמעות.

במילים אחרות, כל ניסיון להבין את ידיעת הקב"ה, כפי שהיא מתוארת בדברי הרמב"ם, אינה כי אם "יריות סרק". אסביר את כוונתי.

בפילוסופיה ימי הביניים אנו מוצאים עיסוק רב במישור התיאולוגי. מעבר לכך, נראה שעל פי שיטת הרמב"ם זהו האידיאל אליו כל יהודי צריך לשאוף כיון שזוהי אהבת ה' האמיתית – לידע אותו בשכל. עיסוק זה הוא במידה רבה עיסוק פילוסופי "טהור" אשר יכול בהחלט שלא להשפיע על חיי היומיום שלנו. שאלת הבחירה וההשגחה אינה כזו. היא נוגעת בחייו האמוניים והמעשיים של כל יהודי כאשר ישנן השלכות קיומיות לתשובה – תהיה אשר תהיה. איזו משמעות יש למעשי הטובים כאשר לא ביצעתי החלטה מחושבת ואמיתית לפני עשייתם? כיצד הקב"ה מעניש אותי על עבירות שלא אני החלטתי לעשותן? מה מידת האחריות שיש לי על מעשי? וכדומה. אוסיף ואומר שלביסוס התפיסה הא-טרמיניסטית חשיבות גדולה מעצם העובדה שתפיסה דתית-טרמיניסטית מסכנת את מעמד האחריות על מעשה האדם. מסיבה זו, שמת לי למטרה להבין כיצד הקב"ה מופיע בפני ולא אותו כשלעצמו. כאשר אני דן במושג הידיעה, אני משתמש בהגדרת ידיעה כהגדרתו של המילון העברי המרכזי אותו כתב אברהם אבן-שושן: "1. דעת, הכרת דבר, בקיאות בעניין מסוים. 2. חדשה, שמועה, דבר שמודיעים עליו". אי לכך, פתרון כגון מחסור בכלים להבין את התשובה או תשובה המעמידה אותי בפני מבוי סתום אינם מקובלים עלי. כאן אציג עניין שמבחינתי הוא הנחת היסוד: כאשר אנו דנים בנושא תיאולוגי-קיומי בשיח הנורמטיבי של בני האדם, אני מחפש תמיד לתפוס את התגלות הבורא בפני ולא עליו כשלעצמו (לפחות בשלב הראשון). הרצון להבין את הקב"ה ע"פ הופעתו בפני ולא אותו כשלעצמו אינה נובעת דווקא מחוסר יכולת (אם כי בהחלט ייתכן), אלא כיוון שכל תפיסה של דבר מסוים מתבצעת ע"פ תכונותיו, לאמור: הופעתו בפנינו. אין התשובה תלויה בכך שלא ניתן להבין את הקב"ה כי אם בכך שאנו מדברים על דברים שאנו מבינים או לפחות מתיימרים להבין. לדוגמא: גם דיון על שולחן כשלעצמו לא יהיה אפשרי (למעט העובדה שהוא קיים). דיון על השולחן יסוב סביב הופעתו בפנינו. דוגמא נוספת היא הסיפור המפורסם על הילד והמורה.¹ ניתן להשתמש במורה כמשל: אם נאמר שא-לוהים הוא שכלו של המורה, הרי שהמורה מסמל את הופעתו של השכל, הקב"ה, בפנינו למרות שאין אדם שמסוגל לראותו. בהשוואה, אותם חוקי הלוגיקה חלים על הופעתו של הקב"ה בעולם, שהרי אנו כבני אדם לא מסוגלים להשתחרר מהם. גם במידה ואסכים לדברי הרמב"ם, שלא זו החקירה האידיאלית, הרי שגם לשיטתו יש לעבור את השלב הזה בדרך לחקירה ה"טהורה".

1. למי שלא מכיר הרי הסיפור בקצרה: ברוסיה הקומוניסטית מבקש המורה ללמד את תלמידיו שא-לוהים אינו קיים. המורה מסביר לתלמידים שאין הם יכולים לראות את הקב"ה ומכאן המסקנה שהוא לא קיים. הילד היהודי קופץ וחולק את תובנתו לתלמידים, שעצם העובדה שאין הם יכולים לראות את שכלו של המורה מובילה גם היא למסקנה שלמורה אין שכל.

2. "לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים": ומעל השמים?

תשובה נוספת, שיש המנסים להבין גם אותה מדברי הרמב"ם (ראה הלכות יסודי התורה י-יא ומורה נבוכים ח"ב, יג על הזמן הנברא), הינה התשובה על א-לוהים א-זמני. הטענה היא שחוסר כפיפותו של הקב"ה למושגי הזמן היא המאפשרת לו להשיג ידיעות על העתיד. אפרט: אנו חיים במושגי זמן של עבר-הווה-עתיד. מבחינתנו דבר שיעשה בעתיד אין אנו יכולים לדעת עליו מאומה. הא-לוהים, כישות א-זמנית, מתקיים ומתנהל בצורה שונה. בהנחה ואין הוא "שט" על אותו ציר זמן שאנו חיים בו, הרי שדבר שמבחינתנו הוא עתיד – יכול בהחלט להיות עבורו עבר. דבר זה מסביר כיצד יכול הקב"ה לדעת מעשה שלכאורה כבר קרה, בעוד שמבחינתנו הוא עוד לא קרה. תשובה זו יחודית ומעניינת, ובהחלט ניתן לומר שהיא עונה על השאלה הראשונה שהצגנו לעיל, אך אין היא עונה על השאלה הנוגעת למושג הבחירה. הבנו כיצד הקב"ה יודע את הדבר העתיד (מנקודת מבטנו) להתרחש, אך לא הסברנו כיצד קיימת הבחירה החופשית לאור עובדה זו. זאת ועוד, אין נראה שלכך התכוון הרמב"ם, שהרי אין הוא משתמש כלל במושגי הזמן כי אם במושגי הידיעה (ראה מו"נ ח"ג, כ-כא). כנראה שגם הוא הבין שהנקודה שהיות דעת ה' אינה תלויה בזמן אינה מספקת, ולכן ביקש ליצור עבורנו תשובה כללית יותר.

3. השגת הראב"ד ושיטת הרס"ג

הראב"ד הבין שהרמב"ם בהלכות תשובה לא ענה תשובה מלאה ולא פרש את השיטה במלואה ולכן "קפץ" ומיהר להשיג עליו. ייתכן שהסיבה לכך היא סוציולוגית: הראב"ד סבר שהציבור לו מיועד "משנה תורה" לא יבין עד הסוף את כוונתו של הרמב"ם ויבוא לידי טעות. בהנחה שכך, מסתבר לומר שהראב"ד רק התכוון "להרדים את הדוב" בתשובתו, שכן הוא דוחה אותה בעצמו. בכל מקרה, לאחר שהוא מבקר את דברי ר' משה הוא מציע הצעה מעניינת משלו:

אם היו צדקת האדם ורשעתו תלויים בגזירת הבורא ית' היינו אומרים שידיעתו היא גזירתו והיתה לנו השאלה קשה מאד ועכשיו שהבורא הסיר זו הממשלה מידו ומסרה ביד האדם עצמו אין ידיעתו גזירה אבל היא כידיעת האצטגנינים שיודעים מכח אחר מה יהיו דרכיו של זה והדבר ידוע שכל מקרה האדם קטן וגדול מסרו הבורא בכח המזלות אלא שנתן בו השכל להיותו מחזיקו לצאת מתחת המזל והוא הכח הנתון באדם להיותו טוב או רע והבורא יודע כח המזל ורגעיו אם יש כח

בשכל להוציאו לזה מידו אם לא וזו הידיעה אינה גזירה, וכל זה איננו שוה.

ראב"ד, השגות על הרמב"ם, הלכות תשובה ה, ה

הראב"ד טוען שידיעת הקב"ה היא "כידעת האיציטגנינים", קרי: ידיעה מראש שאינה כופה את הבחירה. כנראה כוונתו היא שהאינפורמציה קיימת, אך אין היא כופה על האדם להחליט כך או אחרת. כיצד? הוא משווה זאת ל"ידיעת האיציטגנינים": דמיינו חבורת אנשים שרואים סרט על העתיד. הידיעה נוצרת לאחר מעשה אך לא מספיק יבה את מה שיקרה – מעין ידיעה למפרע. עם זאת, הראב"ד לא מנמק את הצעתו ואף אינו שלם איתה. גם אני לא שלם איתה, כיוון שאם לאדם יש יכולת "לצאת מתחת המזל" כדבריו והוא באמת עשה זאת, אזי הידיעה כבר אינה קיימת.

דבר דומה אנו מוצאים בדברי רס"ג: "... והוא שהאומר כן אין לו ראייה שידיעת הבורא את הדברים היא סיבת הויתן... אמרנו בלשון ברורה, כי האדם אם היה שותק במקום שידבר אנו מניחים מיסוד הדבר כי ה' ידע שהאדם ישתוק..." (אמונות ודעות, מאמר רביעי, עמ' קנח). ייתכן שלא ירדתי לסוף דעתו, אך למיטב הבנתי גם רס"ג מאמין שהידיעה אינה סיבת המעשים – אינפורמציה שלא קשורה למעשה. "כי אילו ידיעת ה' את הדבר היא סיבת היות הדבר, כי אז היו הדברים קדומים שאין להם ראשית כיון שאין ראשית לידיעתו אותם". לכאורה, ידיעת הקב"ה אינה קשורה כלל ליכולת הבחירה החופשית של האדם, כיון שכמו שאמר הראב"ד – זוהי ידיעה שאינה גוזרת. הטענה היא שידיעת הקב"ה אינה סיבה לדברים שמתרחשים. היא לא גורמת להם. הידיעה כביכול נוצרת כתוצאה מהם (היא תוצאה מהפעולה שעשיתי ולא סיבתה), אלא שזה קורה אחורה בזמן, למפרע.

אך גם תירוץ זה אין אני מקבל, כיוון שהנחתי כבר מראש שהאינפורמציה קיימת בהכרח לאחר שהמעשה נעשה, ואם האינפורמציה קיימת כנראה שעתידנו כבר קיים וקבוע, ושוב בטלה יכולת הבחירה. ישנן עוד דעות רבות בנושא, אך לא עלי המלאכה לגמור ולא אתה בן חורין ליבטל ממנה ואידך זיל גמור.

ג. דברים החתיישים על הלב (והשכל)

1. הידיעה האלוהית והחתול במגפיים: שיטת אור החיים

עתה אציע שיטה שהניחה את דעתי ואני מקווה שתועיל גם לאחרים. כך כותב האוה"ח הקדוש בפירושו על התורה:

ודברי הרמב"ם עיקר כי אין אופן ידיעת ה' מושגת אצלנו ומי ידמה לה' לקחת ידיעה מהנדמה אליו. ואשכילך, כי ה' יכול לשלול הידיעה המושגת בידעיתו לבל ידענה, כשירצה האדון מה שאין כח באנוש לעשות זאת שתגיע אליו הידיעה ולא ידענה, הוא שרמז רמב"ם באומרו "ואין דעתו של אדם יכולה להשיג וכו'", כי איך אפשר שתגיע עדיו הידיעה מעצמה ותהיה משוללת מעצמה והוא שאמר הכתוב "לא הביט און ביעקב..." (במדבר כג), הנך רואה כשירצה ה' שלא לדעת ישולל הידיעה הגם שהידיעה ישנה מעצמה כי אינו בבחינת האדם שהידיעה הוא חוץ ממנו לומר ימנע ולא ידענה כי ה' הוא ודעתו אחד ואינו צריך לתת לב לדעת שבזה נאמר דכשלא יתן לב לא ידע, לא כן, ואף על פי כן כביכול ישנו בבחינה זו דכתיב "לא הביט וכו'".

אור החיים, בראשית ו, ו

ר' חיים בן עטר לוקח את דברי הרמב"ם, לכאורה למקום אחר. הוא טוען כי גם אם קיימת ידיעת העתיד אצל הקב"ה, הוא זה שמחליט מה לדעת ומה לא. בעצם ההנחה שה' הוא כל-יכול מונחת הטענה שהוא יכול למנוע מעצמו את ידיעת העתיד אם ירצה, ובכך להותיר לנו את יכולת הבחירה. ברם, בדברי ר' חיים טמונה סתירה פילוסופית-לוגית. הבעיה של ידיעה ובחירה אינה תלויה בכך שהקב"ה יודע את העתיד בפועל. די בכך שהידיעה נמצאת, או בכך שיש לו את האפשרות לדעת אותה בפועל, על מנת שמציאות הבחירה החופשית תהפוך לבלתי אפשרית. אנו רואים כאן בבירור שעצם ניסוח הבעיה שלנו כסתירה בין ידיעה לבחירה הוא מטעה. אם האינפורמציה קיימת, אזי גם אם הקב"ה לא משתמש בה, או מוותר על-ידיעתה בפועל, הרי שהבחירה הפכה בלתי אפשרית. החידוש הגדול המונח בדבריו של אור החיים הקדוש הינו העובדה שהקב"ה מסוגל למעט ביכולתו. כמובן שטענה כזו היא מאוד בעייתית. להרחבת ההסבר, נביא כדוגמא את הסיפור "החתול במגפיים". באחד הסיפורים בספר החתול שם לעצמו למטרה להתגבר על הקוסם הנורא. החתול מבקש ממנו להפוך לעכבר, וכשזה הופך עצמו לאחד הוא טורף אותו. לכאורה, קוסם כל-יכול אינו יכול להפוך עצמו לעכבר רגיל. הוא יכול ללבוש צורת עכבר אך לא להפוך עצמו לבן-תמותה. מכאן המסקנה שכאשר הוא הפך את עצמו לעכבר, כיון שעכבר בהגדרתו הוא יצור שניתן להורגו, ממילא או שישנו כשל לוגי בסיפור, או שגם קוסם כל-יכול מסוגל להפוך את עצמו לבן תמותה. הנחה נוספת שניתן להניח היא שעצם העובדה שהקוסם לא מסוגל להפוך את עצמו לעכבר אינה נחשבת בהכרח מגבלה של יכולתו. כך גם הקב"ה: אם הקב"ה כביכול יהפוך עצמו לאדם רגיל, שהרי הוא כל-יכול,

ויבוא אדם אחר וירה בו ויהרגו. האם ניתן בכך לחסל את הישות שקיומה הכרחי? קשה להאמין שמישהו יסכים שתיתכן סיטואציה כזו. נראה שאת הכל-יכולת עצמה, כמו את הכרחיות קיומו, אין הקב"ה יכול להשיל מעצמו.

למעשה, אין זה מעיד על חסרונו של הקב"ה, כיוון שכל-יכולת היא מעלה והרי שחוסר היכולת להסיר מעלה זו מעצמך אינה בהכרח נתפשת כמגבלה. כנראה שהדבר שאור החיים דיבר עליו היה הנקודה בה נחלקו המקובלים בנוגע למושג "סוד הצמצום". בקבלה מתוארת בריאת העולם כצמצום הנוכחות האינסופית של הקב"ה במקום מסוים, דבר המאפשר היווצרות ההויה והבריאה. ישנן תפיסות הטוענות שהצמצום אינו "כפשוטו" כיון שאחרת הקב"ה אינו אינסופי כי אם מוגבל. לעומתם, ישנם התופסים שהצמצום הוא כפשוטו, כיון שהאינסופי הינו כל יכול ובכך מסוגל גם להגביל את עצמו. כל זאת מאוד בתמצות ולא כאן המקום להרחיב.²

נראה אם כך שגם אור החיים עצמו, במחילה מכבודו, אינו מצליח ליישב את הקושיה. כפי שהזכרתי, אם הקב"ה באמת היה נוהג כפי שתאר ר' חיים בן עטר, הרי שלא היתה באמת בחירה. המסקנה המתבקשת היא שכאשר הקב"ה העניק לנו את הבחירה החופשית ממילא הוא ויתר על יכולתו לדעת את העתיד, והאינפורמציה האפרורית אינה קיימת בעולם כלל. האפשרות השניה היא קיומו עולם דטרמיניסטי, כאשר יש הסוברים שכך היא באמת הנהגתו של ה' בעולם³, אך כפי שהקדמתי לומר, אני נמנה על האסכולה הא-דרטמיניסטית. אם כך, חזרנו שוב לסוג תשובה המחייבת להפיל אחד מהגורמים על-מנת לפתור את השאלה (כפי שעשה הרמב"ם שהפיל את גורם הידיעה).

2. "הלוא לאלהים פתרנים": שיטת השל"ה

מכאן אנו מגיעים לדברי ר' ישעיה הלוי הורוויץ, המכונה בפי כל "השל"ה הקדוש".⁴ בהקדמה לספרו "שני לוחות הברית" הוא מייחד פרק הנקרא "בית הבחירה" לסוגיה זו. נתרכז בדבריו כיון שלעניות דעתי פה טמונה האמת.

השל"ה פותח בהצגת הבעיה כפי שהציג הרמב"ם בהלכות תשובה וכותב בקצרה מה הייתה תשובתו שם. לאחר מכן מקדים ופותח בהנחת יסוד ע"פ דברי הרמב"ם (ראה מורה נבוכים, ח"א, סח):

2. להרחבת הנושא ניתן למצוא פירוט אצל הלל צייטלין, בפרדס החסידות והקבלה, תל-אביב התשנ"ז, ע"מ 14-18.
3. לדוגמא ראה ר' מרדכי יוסף ליינר, "מי השילוח" א, וירא, ד"ה 'ותכחש שרה'; ברוך שפינוזה, תורת המידות ח"א על הא-לוהים, תל-אביב תשי"ז, משפט לב.
4. הערה לידע כללי: במהלך הדורות ארבע אישים כונו בכינוי "קדוש" על-מנת להבחיר את גדולתם בתורה: האר"י הקדוש, השל"ה הקדוש, אור החיים הקדוש והאלשיך (ר' משה) הקדוש.

מתחלה אקדים לבאר דברי הרמב"ם שכתב, הוא המדע והוא היודע. ביאור ענין הזה, כי אין ידיעת הבורא כידיעת שאר הנמצאים, כי ידיעת שאר הנמצאים אינם הם וידיעתם אחת, אלא יודעים הדברים בידיעה שחוץ מהם. של"ה, תולדות אדם, בית הבחירה

ענין "הדעת, היודע והידוע" (יש הסוברים "השכל, המשכיל והמושכל") הינו הנחת יסוד בפילוסופיה האריסטוטלית המחלקת בין השלבים של קליטת הידע במוחו של האדם. הרמב"ם מסביר לנו שיש לחלק את הידיעות לשני סוגים: ידיעה בכח וידיעה בפועל. ידיעה בכח: נסביר במשל. כאשר אדם רוצה לדעת על מהותו של השולחן אזי ניתן לחלק את הידיעה לשלוש – א. ידיעת מהות השולחן (המושכל/הידוע): כאשר ידיעה זו אינה ידועה עדיין לאדם, אזי ניתן לומר שהיא עומדת בפני עצמה. ב. הכלי בו מעובדת הידיעה (השכל/הדעת), ג. האדם עצמו במכלול מהותיו (היודע/המשכיל). לעומת זאת, כאשר נודעת לאדם אותה מהות, אזי שלושת הדברים הפכו להיות בלתי נפרדים – ידיעה בפועל: ידיעת מהות השולחן הפכה ע"י הכלי שעיבדו (וגם משמרו) לחלק בלתי נפרד ממכלול האדם. מסביר לנו רבינו משה שכך, כמו ידיעת האדם בפועל, יודע הקב"ה בפועל. הוא "הדעת, היודע והידוע". ההבדל בין הקב"ה לאדם הוא שהאדם עובר לעיתים מידיעה בפועל לידיעה בכח ולהפך. לעומתו, הקב"ה נמצא תמיד במצב של ידיעה בפועל.

והענין כי אין ידיעתו שני עניינים מצד השגחתו בהם אחר הפרדם ממנו, אלא בהשכלה ובידיעת עצמותו ידע וישגיח כל ענייני העולם. כי כל הדברים שבמציאות הם נמצאים מיוחדים אליו בעצמותו, כי דפוס כל הנמצאים כולם הם בו במציאות דק ונבחר שבעולם, עד שאין לכל הנמצאים שלימות אם לא שלמותם במציאות הנבחר ההוא המתיוחד במציאתם, וכפי רדתם מאת פניו כן ירדו משלמותם וממעלתם.

מצב זה של ידיעה בפועל אינו משתנה לעולם, כיוון שכל הדברים הקיימים במציאות משוייכים באופן קבוע לעצמותו של הקב"ה. יש להבין שהסבר זה נועד ליישב את הדעת, אם כי אין הכרח לכך שניתן להבינו עד הסוף. מה שמנסה השל"ה להבהיר הוא שאנו מאוחדים עם ידיעת הקב"ה מעצם היותנו קיימים במציאות. הוא מביא עוד דוגמאות לכך ש"שורש כל היצור ממנו ולפניו" ומכאן כי "אי אפשר שיעלם ממנו דבר ממה שהיה מן העולם ועד העולם". בכך עונה השל"ה, לכאורה, על השאלה הראשונה שהצגנו בהקדמה – הקב"ה יודע הכל: "צופה ומביט עד סוף כל הדורות".

ברם, השל"ה מזהה את השאלה השניה שהעלתי:

עתי יש להתבונן ולחקור מה שהניח הרמב"ם בהשאלה, שהוא חסרון אם נאמר שח"ו לא ידע על בוריו. שלפי מה שכתבנו שידיעתו הוא בידיעת עצמו ולא הידיעה מצד זולתו, אפכא מסתברא, דאיך נוכל לומר שידע מה שיבחר האדם, מאחר שאין הבחירה זו בידי שמים, רק נתונה לאדם והוא המושל בה, וידיעתו ברוך הוא אינה אלא מצד עצמותו, אלא על כרחך לא תקיף ידיעתו רק אחר שיצתה הבחירה לפועל ועשתה רושם למעלה בו יתברך, אז יודע כי אז הידיעה בידיעת עצמו. ואם כן השאלה אינה שאלה.

השל"ה זיהה לנו את הנקודה החלשה בדברי הרמב"ם. לפי הסברו, לאחר שהנחנו שהוא יודע על-ידי ידיעת עצמו, הרי שאנחנו נתקלים בשאלת הבחירה. הבחירה הרי ניתנה לאדם בידי שמים, לבחור כרצונו, והרי שאם הקב"ה יודע מה בחר האדם הכוונה בהכרח רק לאחר שיצאה הבחירה לפועל. הנה לנו התשובה על השאלה השניה, והדרא קושיה ראשונה לדוכתא. כיצד, אם כן, יודע הקב"ה? מהי ידיעת עצמו? השל"ה ממשיך ומדקדק בשאלה:

אלא יש מקום להשאלה והשאלה במקומה עומדת מצד ענין אחר והוא זה, כי האמונה האמיתית המוחלטת היא, כי "בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד" (דברים ד, לט). ואין פירוש הפסוק כמ"ש אין עוד שאין עוד אלהים אחר רק הוא יתברך, כי זה כבר ידענו ה' אלהינו ה' אחד, אלא הפירוש הוא שאין עוד בעולם שום ענין רק אלהותו, רצוני לומר שאין דבר בעולם יהיה מה שיהיה לו איזה חיות וכח ותנועה, וגם הדומם, שלא ישתלשל ממנו יתברך. כענין ואתה מחיה את כולם, הוא יתברך היות את כולם ומחיה הוא יתברך אותם, דאם לא כן לא היו במציאות. וקודם שהוא המציאם הוא ידעם, כי הוא ממציאם, וידיעתו היא גזירתו, גזר ואמר וציוה ויהי [יודע ידיעה אפרורית – א.ג.]. ומי שאינו מאמין כן, ומפריד ונותן לאיזה דבר כח לעצמו, חס ושלום עושה שתי רשויות. ועל פי הדברים האלה נופלת החקירה בין ידיעה לבחירה, כי אם יש בחירה בלי ידיעה נמצא ח"ו יש פירוד וחילוק רשויות, ואם יש ידיעה והיא גזירתו אשר צוה ויהי נמצא אין בחירה:

מדבריו ניתן לראות כי הוא ניתח הקושיה והגיע לשאלה כפולה כפי שהבאתי לעיל, בראש המאמר. בשלב זה מביא השל"ה מספר דוגמאות המוכיחות שא-לוהים יודע הכל, גם מה שהיה וגם מה שיהיה לפני שיהיה, והרי שאין בחירה חופשית. עכשיו אנחנו מגיעים לשלב התשובה.

ועתה שמעו אלי ותחי נפשיכם, הידיעה הוא הרצון והרצון הוא הידיעה. כי ענין הרצון הוא מה שחפץ לעשות, והרצון הוא שורש כל ההשתלשלות מגדול ועד קטן אין זולתו, וכל אשר חפץ ה' לעשות עושה, וזהו בעצמו הידיעה בידיעת עצם רצונו, והוא הרצון והוא הידיעה, ויודע הכל מעצמות רצונו. וכבר הארכתי לעיל כי הרצון כלול מדברים הפכיים, וכל הדרכים בו, והבחירה נתונה לאדם להתעורר איזה כח שירצה. והאלהים עשה את האדם ישר וציווהו שלא יעורר כח הרע, ומכח חטאו היה לדעת טוב ורע, ומזה נמשך השכר והעונש שאינם הסכמיים, רק שכר מצוה היא שורש מצוה למעלה בשרשה, ושכר עבירה עבירה. וזה הכל מושרש בענין הרצון, מאחר שהרצון כולל כל הדברים ותמורתן. וכן ענין התורה הנמשכת מזה הרצון כוללת מ"ט פנים טמא ומ"ט פנים טהור, אסור ומותר חייב וזכאי, ואלו ואלו דברי אלהים חיים, כי כולם בכח קול גדול ולא יסף. רק כפי התעוררות התחתונים כן היא ההטיה ליצא לפועל, ויהיה איך שיהיה אין דבר נפרד ח"ו, רק הוצאה איזה מהדרכים מכח אל הפועל.

הידיעה היא הרצון. הידיעה האלוהית מבטאת את מה שא-לוהים רוצה שיהיה, קרי: ידיעה פוטנציאלית. א-לוהים ברא את האדם בעל בחירה חופשית יחד עם עשיית הטוב. דבר זה מתאפשר, כפי שהסברתי בדברי אור החיים, כיוון שא-לוהים יכול לצמצם עצמו. משמעות דברים אלו מעוררים רגשות חרדה: א-לוהים נתן באדם את הכוח להוציא את רצונו אל הפועל. למעשה ניתן להסביר זאת כך: כאשר אדם עומד בצומת דרכים, יש ביכולתו לבחור באיזו דרך שיקח. כפי שהסביר לנו השל"ה, כל הקיים משתלשל מהאלוהות – גם הדרך הטובה בה יבחר האדם או, אם ירצה, הדרך הרעה. לפני שהאדם בוחר, שתי הדרכים פרוסות בפני הקב"ה אשר יודע את הפוטנציאל של העתיד לקרות עם כל בחירה של האדם. "...ושורש כולם [הדרכים – א.ג.] הרצון העליון והיא הידיעה ידיעת עצמות רצונו בשורשי כל השתלשלות...". כך לכאורה, עם כל בחירה שעושה האדם נפתחים בפניו

עוד ועוד "ענפים" המהווים דרכים פוטנציאליות הנובעות כולן מהקב"ה. ממילא יוצא מכאן כי כאשר בוחר האדם הרי שהא-לוהים ידע את שנעשה למפרע. ידיעה שכזו אינה סותרת את הבחירה החופשית, כיוון שידיעה פוטנציאלית אינה מחייבת כמו אינפורמציה חד-משמעית על העתיד להתקיים. כך מסביר לנו ר' ישעיה את עניין הנבואות:

וכפי פעולתם כן אחיזתם ודביקותם, ותלוי הכל בהתעוררות התחתון. ואם היה האדם נשאר ישר, ולא היה מתעורר כח הרע, אז היו ראויים כל יוצאי חלציו דורי דורות להיותם בענין אחר ממה שהם עכשיו, כי היה נפתח מקור הטוב והיה מתפשט והולך מהתפשטות להתפשטות ומענף לענף. ולאחר שחטא ופתח המקור מענין אחד מטוב ומרע, אזי הראהו הקב"ה דור ודור ודורשיו וחכמיו ומנהיגיו לפי ענין המקורות שנפתחו עתה, איך ראוי להיות ההתפשטות והענפים וענפי ענפים... וזהו שאמר הפסוק, "עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה" (בראשית כב, יב) [מדובר בדברי ה' לאברהם לאחר מעשה העקידה – א.ג.], והנה עתה משמע עתה, וידעתי משמע כבר. אלא הענין עתה במוחזק מה שידעתי כבר בראוי.

ד. "על חקמו יבא בשלום": סיכום הדברים

אם כן, מצאנו בדברי השל"ה תשובה שעונה על שתי שאלות שהן אחת, בצורה שאינה ממעיטה בערכו של הקב"ה מחד, ומאידך לא נופלת בסתירה לוגית ע"פ הכללים ודרכי ההמשגה שלנו. כפי שצינתי לעיל, סוגיה זו לא נתנה לי מנוח תקופה מסויימת, ולאחר שראיתי את התשובה הזאת נחה דעתי. ניתן לאשש את מה שהתבקש על-פי האינטואיציה גם בצורה אנליטית משהו.

יחד עם זאת, גישה זו מעלה שאלות רבות. לדוגמא, כפי שצינתי לעיל, מה נעשה עם כל פסוקי הנבואה שמתארים, לכאורה, מציאות דטרמיניסטית? לפי דברי השל"ה התשובה היא שהנבואה עוסקת במה שראוי להתרחש,⁵ אך יש לאדם את היכולת לשנות זאת. זה דומה במידה מסוימת לפסיכולוגיה, אשר גם היא יכולה לנבא את מעשי האדם (ברמה מסוימת), אך עם זאת האדם הינו בעל יכולת לפעול אחרת מחוקי הפסיכולוגיה. ישנה תשובה נוספת שיכולה לענות על שאלה כזו במציאות א-דטרמיניסטית. בעל ה'לשם' מגדיר לנו עוד מנגנון הקרוי "הנהגת אל נורא עלילה": לפעמים ישנם צמתים היסטוריים מרכזיים בהם הקב"ה

5. "...על-כן אין הנביא מתנבא אלא מה שראוי להיות..." (תוספות יבמות, דף נ עמוד א, ד"ה 'תרע שהרי נביא עומד').

בוחר לשלול את יכולת הבחירה מהמעורבים בדבר, כאשר אז הוא באמת יודע את העתיד להתרחש.

גם מנוסח התפילה ניתן להקשות – למשל, מתפילת ר"ה. כיצד נאמר, אם כן: "הכל גלוי וידוע לפניך צופה ומביט עד סוף כל הדורות"? על-פי מה שראינו בדברי השל"ה הקדוש, אמירה כזו אינה קושיה. אכן הקב"ה צופה עד סוף כל הדורות, אבל רק את ה"ראוי להיות" הנובע מבחירת האדם. אם במהלך חייו, יחליט האדם "לשנות כיוון" הרי שהקב"ה "יעקוב" את הנתים החדש שבחר בו האדם.

שאלה נוספת נוגעת לעצם התייחסותנו לקב"ה במושגים שלנו: האם אין לנו חוטאים פה בהגשמת הא-לוהות? התשובה שלילית. כבר הסברתי שיש לקב"ה אפשרות להכפיף עצמו למושגי האדם (ראה לעיל "סוד הצמצום"), לכן, אין צורך להגיע לכך שלקב"ה יש גוף וכדומה. הראיה לכך: אני חי בעולם בו יש מושגי עבר-הווה-עתיד. הקב"ה נתן לי מצוות התלויות בזמן, כגון: קידוש החודש, רגלים, תפילות וכד', והרי שאני פונה אל הקב"ה במערכת המושגים כפי שהוא הגדיר לי. אי-לכך, אני גם מעוניין להבין את הופעתו בפני על-פי מערכת החוקים וההגדרות שהוא חלק לנו. לעניות דעתי, לא סתם סיים השל"ה את הפרק בניסוח ספציפי זה: "ברוך החונן לאדם דעת". הקב"ה חנן את האדם בכלים על-מנת להגיע לדעה האמיתית.

